

Interculturele communicatie in de sector

Jan Blommaert

Interculturele communicatie is één van die begrippen die de laatste jaren een enorme opgang heeft gekend. Daar waar het een goeie twintig jaar geleden nog een marginaal en uiterst gespecialiseerd gebiedje was op het raakvlak van de taalkunde, de sociale psychologie en de antropologie, is het nu een huis-tuin-en-keuken-term geworden, die door specialisten en plannenmakers in diverse gebieden om de haverklap in de mond wordt genomen. Meestal gaan deze verwijzingen gepaard met een beklemtoning van het grote belang van interculturele communicatie.

Zakenmensen praten erover alsof het voortbestaan van hun bedrijf ervan afhangt, politici alsof de stabiliteit van hun samenleving ermee valt of staat. Onderwijsmensen beschouwen het als één van de belangrijkste nieuwe uitdagingen in het onderwijs, welzijns- en vormingswerkers allerhande wijzen op het cruciale belang van interculturele communicatie in hun sector, en zelfs politiemensen volgen nu in groten getale de opleidingsprogramma's voor een vlottere omgang met migranten, die hen door de overheid worden aangeboden.

Het belang van interculturaliteit op zich hoeft niet ontkend te worden. De globalisatie van onze samenleving heeft, parallel met een reeks andere historische ontwikkelingen, een verhoogd belang van 'cultuur' geresulteerd. In combinatie met een ideologisch dogma dat cultuur een belangrijk goed is, beschermd en gerespecteerd moet worden, en onder geen beding 'afgenomen' mag worden, leidt dit tot het toeken-

nen van een zeer centrale plaats aan elementen die verband houden met cultuur en zijn afgeleiden ('eigenheid', 'identiteit', 'traditie', 'afkomst'...) in heel wat domeinen van de samenleving.

Maar als iets zo belangrijk is, is het natuurlijk essentieel goed te begrijpen wat het betekent. Concreet: wanneer men de mond vol heeft van 'cultuur', 'interculturaliteit' en 'interculturele communicatie', mag men ook verwachten dat er een precies begrip heerst over deze begrippen, dat ze met de nodige nuancering en precisie gehanteerd worden, en dat ze op een consistente en consequente wijze aangewend worden in het denken en werken in dit domein. En dat is nu precies het merkwaardige aan de zaak. Ondanks de gebruiksinflatie van deze begrippen, ondanks de proliferatie aan trainingscursussen en publikaties over interculturele communicatie, blijft dit domein in de greep van de grootst denkbare terminologische en theoretische vaagheid.

In hetgeen volgt zal ik deze vaagheid eerst kort toelichten. Vervolgens zal ik enkele voorlopige resultaten bieden van een onderzoek naar de houding tegenover interculturele communicatie bij basiswerkers in de sector van het intercultureel werk, om ten slotte af te sluiten met enkele conclusies.¹

Een vaag domein

Interculturele communicatie is zelfs onder specialisten een nauwelijks afgebakend terrein. Het is niet ongewoon wetenschappelijke symposia over interculturele communicatie te zien ontsproten in een hopeloze zoektocht naar de steen der wijzen, meestal in de vorm van een operationele of algemene definitie van 'cultuur', de identificatie van 'cultuurkenmerken' bij volkeren, enzovoort. Een deel van de oorzaak hiervoor is het feit dat het terrein van interculturele communicatie een zeer recent onderzoeks-terrein is. Neem om het even welk geschiedenisboek, en men ziet dat de hele wereld-geschiedenis letterlijk gelezen kan worden als een aaneenschakeling van vormen van intercultureel contact. Van Attila de Hun tot de ontdekkingsreizen en de kolonisatie is de menselijke geschiedenis één groot verhaal van interculturele communicatie.² Toch is het slechts de laatste twee decennia dat interculturele communicatie geïsoleerd is als een probleemveld op zich, waarover mensen kunnen praten, schrijven, en onderzoek doen.

De opkomst van dit onderzoeksveld is ook geen strikt wetenschappelijke zaak geweest. Een belangrijke impuls in de ontwikkeling van interculturele communicatie als intellectueel domein ging uit van het zakenleven, voornamelijk dan van Amerikaanse multinationale ondernemingen. De internationalisering van de economie, en met name de opkomst van het Verre Oosten als een geprivilegieerde handelspartner, bracht bedrijven immers in een

positie waarin ze drommen eigen mensen moesten uitscharen voor gesprekken met 'vreemdelingen', of voor een lang verblijf in een ver land. Noteer dat dit proces structureel in niets verschilt van datgene wat we tijdens de kolonisatie zagen: ook toen werden duizenden westerlingen naar alle hoeken van de wereld gestuurd voor een lang verblijf in een vreemde omgeving. Het verschil is echter dat men zich nu bewust is van de moeilijke 'aanpassing' die dit proces vergt, en dat de rollen bovendien omgekeerd zijn. Daar waar de kolonistoren 'baas' waren in het verre land, en zich dus niet of nauwelijks moesten aanpassen aan de zeden en gewoonten van de vreemde volkeren, gaan de werknemers van deze ondernemingen naar een land waar ze geen baas zijn, waar ze in concurrentie treden met anderen, en dus in belangrijke mate een aanpassingsdruk ondergaan. Het was daarom vanuit de internationale bedrijven dat er een duidelijke vraag naar onderzoek en opleiding kwam inzake 'intercultureel leven' - het leven in een andere 'cultuur' - en vanaf de jaren zeventig zagen we een vloed van *Survival Kits for Overseas Living* en *How to do Business with the Japanese* op de wereldmarkt verschijnen.

In deze boekjes, en in de ernstiger werken die ze omkaderen, wordt ervan uitgegaan dat wanneer mensen met een andere 'culturele achtergrond' elkaar ontmoeten, deze 'culturen' met elkaar in botsing komen. Japanners buigen wanneer ze iemand begroeten, wij schudden handen; beide dingen zijn cultuurgebonden, en wanneer er terzake een misverstand optreedt, spreken we van een intercultureel misverstand. Bovendien blijken Japanners op een andere manier de telefoon te beantwoorden dan Britten, Duitsers anders dan Finnen, Argentijnen anders dan Turken, enzovoort. Elke 'cultuur' lijkt een aantal organisatieprincipes te hebben, langs dewelke denken en handelen geleid worden.³ Deze organisatieprincipes lijken gegrondvest te zijn in andere vormen van denken, een andere logica,

andere wereldvisies, die maken dat deze verschillen *fundamenteel* zijn: ze zijn mee ingegeven met de paplepel, en een zodanig onvervreemdbaar onderdeel van onze identiteit (ook: 'eigenheid') dat we ons er nauwelijks bewust van zijn, en dat we ze nauwelijks kunnen afschudden. Het komt er dan op aan zich bewust te worden van die culturele kenmerken, en ermee te leren 'omgaan'. Het begrip *Awareness* staat dan ook centraal in heel wat studies en opleidingspakketten uit deze traditie.

Dit klinkt allemaal mooi en logisch, maar toch is er heel wat op te merken bij deze benadering. Ten eerste: men gaat uit van een soort determinisme, dat stelt dat ieder individu lid is van één en slechts één vrij goed af te bakenen cultuur. In realiteit baseert men zich hiervoor simpelweg op het groepsetiket dat mensen dragen: meneer X is Japanner, dus zal hij wel kenmerken van de Japanse cultuur vertonen; meneer Y is Brit, dus is hij een exponent van de Britse cultuur. Dit kan zeer ver gaan en dus ook op objectief zeer verwante volkeren slaan, want van zodra een groep een etiket heeft, gaat men vlijtig op zoek naar een cultuur die dit etiket moet opvullen. Zo definiëren Litouwers hun communicatie met Russen nu als 'intercultureel', en dit ondanks vijftig jaar vermenging en samenleven op alle vlakken binnen één maatschappij. Zo ook adverteerde de Universiteit van Antwerpen onlangs een studieprogramma over Vlaams-Duitse interculturele communicatie. Beide groepen hebben immers een andere naam, en dus zullen ze ook wel een andere cultuur hebben. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat ook de Vlaams-Waalse contacten binnenkort als 'intercultureel' bestempeld zullen worden. Anderzijds kan het wegvallen van een etiket ook aanleiding geven tot het wegvallen van de indruk van intercultureelheid. De Duitse hereniging schiep één volk (één etiket) uit twee volkeren, en de contacten tussen beiden zijn nu officieel probleemloos. Er zijn geen verschillen in logica meer, geen andere organisatie-

principes, geen diepere waarden en attitudes, want er is nu één gemeenschappelijke naam voor beide groepen.

Ten tweede, de realiteit leert ons dat identiteit en groepsidentificatie zeer flexibele zaken zijn, die historisch en contextueel bepaald zijn.⁴ Men is meer Belg in het buitenland dan hier te lande. In België zelf is men meer Vlaming dan Belg. In Vlaanderen is men meer 'links' of 'rechts', 'katholiek' of 'vrijzinnig', 'man' of 'vrouw' dan Vlaming. Binnen dit alles is men nog eens meer 'jong' of 'oud', 'rijk' of 'arm' dan 'links', 'rechts', enzovoort. Ook is het zo dat men zichzelf nu vlotter als 'Vlaming' identificeert dan pakweg twintig jaar terug. Er is een duidelijke erosie aan de gang van de identificatie 'Belg', en over Belgische groepssymbolen heerst een toenemende onzekerheid. Dit is van belang om het gedrag van anderen in te schatten. Het ligt voor de hand dat Turkse immigranten in België niet zomaar geassocieerd kunnen worden met de 'traditionele' Turkse cultuur. Doorsnee leden van een gemeenschap migreren immers niet, onze Belgische Turken zijn dan ook niet direct 'typische' vertegenwoordigers van hun cultuur. Idem dito voor 'doing business with the Japanese'. Men ontmoet in het zakencircuit geen 18de eeuwse Samoeraï, evenmin een klassieke cowboy, een Victoriaanse Britse majoor, of een frietenvretende Beulemans. Men ontmoet er hoog opgeleide, gesofisticeerde, veelal meertalige mensen, die vaak flink bereisd zijn, en maar al te goed weet hebben van de 'cultuurkenmerken' van hunzelf en de anderen. Bovendien is ieder 'cultuurcontact' niet hetzelfde. Een zakendiner in een sjeik restaurant in Tokyo is iets helemaal anders dan een hulpverlenend gesprek tussen een Vlaamse OCMW-bediende en een Ghanese asielzoeker, een politieverhoor met jonge Marokkanen of een lessituatie in een concentratieschool. Het soort 'cultuur' dat in al deze gevallen aan bod komt, in actie treedt en eventueel voor misverstanden zorgt, is telkens iets helemaal anders.

Het is in dit domein van fragmentatie en diversiteit dat de vaagheid het grootst is. Vaak denkt men bij het woordje 'cultuur' aan een homogeen geheel, zonder interne verschillen, gebaseerd op een grote consensus aan waarden en aan manieren waarop men bepaalde dingen doet, en geldig voor een bepaalde groep die een duidelijk etiket draagt. Dit is een illusie. Vraag eens aan Nigerianen wat ze verstaan onder 'Nigeriaanse cultuur'; aan Schotten wat ze verstaan onder 'Britse cultuur', en aan Vlamingen welke waarden hier op een universele consensus zouden kunnen rekenen. De kans dat men iets specifiek krijgt, is miniem; de kans dat men iets *precies identificeerbaars* krijgt, is onbestaande. In het domein van de algemene waarden zal elke gemeenschap zichzelf omschrijven als vriendelijk, vlijtig, gastvrij, open van geest, tolerant. In het domein van het specifieke zal men verwijzen naar trivialiteiten zoals de Belgische frieten, onze vele regeringen, de baksteen in onze maag, Eddy Merckx en Rubens. 'Cultuur' is allesbehalve een duidelijk begrip, en het schept de foute indruk dat één onderscheid alle andere interne onderscheiden overstijgt.

Daardoor wordt cultuur vaak een *argument* dat kan worden ingezet voor allerlei niet zo menslievende doeleinden. De Japanners gebruiken hun imago van een 'mysterieuze' en ondoordringbare cultuur en taal als een wapen in het zakendoen. Japanners doen de dingen op hun manier, en die is niet begripbaar (en dus ook niet beoordeelbaar) door niet-Japanners. Op vele plaatsen van de wereld wordt de onoverbrugbaarheid van cultuurverschillen gebruikt om politieke conflicten kracht bij te zetten. Op de Kroatische televisie worden Servische uitspraken nu ondertiteld, ook al is het Servokroatisch één taal, met verschillen die niet groter zijn dan die tussen het Hollands en het Vlaamse Nederlands. Het cultuurverschil tussen Litouwers en Russen wordt gebruikt als rechtvaardiging voor sociale discriminatie tegen die Russen, en als motief voor een

etnische zuivering die het eufemisme van 'repatriëring' draagt. Men moet zich binnen dit kader tot één cultuur bekennen, lidmaatschap van twee of meer culturen, vermenging en 'acculturatie' worden afgezworen of als 'abnormaal' of 'tegennatuurlijk' voorgesteld. Cultuur als argument is een van de basiskarakteristieken van interculturele communicatie. Het duikt voortdurend op, in tal van vormen, en het is steeds bepaald door de *machtsrelatie* die de verschillende partijen met mekaar hebben.

De slotsom bij dit alles is dat in interculturele communicatie veelal een vertekend beeld domineert. Men hanteert een op groepsetiketten gebaseerd cultuurbegrip, dat veel te statisch en te uniform is om enige praktische bruikbaarheid te hebben. De realiteit ziet er vaak heel anders uit dan datgene wat we in de boekjes lezen.

Communicatie in de sector

De beste manier om deze illusies te doorbreken is een kijkje te nemen in de praktische realiteit van alledag. Hoe verloopt deze communicatie écht, en hoe staan zij die communiceren hier tegenover? Gewapend met deze vraag voeren we sedert kort een interviewproject uit bij mensen uit de sector van de migranten- en asielwerking. We gaan na hoe deze mensen - veelal door de wol geveerde, zeer ervaren hulpverleners - omgaan met mensen die als 'leden van een vreemde cultuur' gezien worden. De voorlopige conclusies uit dit onderzoek van beneden af zijn opmerkelijk, en we overlopen ze even.

Wat vinden deze mensen nu een probleem, en hoe komt dit probleem tot stand? We zien dat de nadruk sterk komt te liggen op *taalproblemen*. De meesten onder hen spreken één of meer talen van de doelgroep, doorgaans Turks en/of Arabisch. Turken en/of Marokkanen vormen de

'oude' kern van de populatie die het meest een beroep doet op hun diensten. Velen van de oudere migranten spreken gebrekkig Nederlands, en vooral wanneer het aankomt op het uitleggen van ingewikkelde administratieve procedures is kennis van hun taal handig. Let wel, dit is een belangrijke precisering: het gaat om communicatie in domeinen die ook voor doorsnee Vlamingen zeer complex zijn, niet om alledaagse dingen. Maar de laatste jaren treedt een verschuiving op in de samenstelling van de doelgroep. Er is een steeds toenemende influx van Oosteuropese, Aziatische en Afrikaanse asielzoekers, en hiervoor is de taalkennis van de hulpverleners niet altijd toereikend. Vaak spreken de cliënten gebrekkig Frans, Duits of Engels, maar slagen zij er niet in hun geval coherent uiteen te zetten in een voor de hulpverlener begrijpelijke taal. Deze problemen, hoe complex ook, worden echter opgelost: er kan een tolk worden bijgeroepen (soms per telefoon), of een woordenboek worden geraadpleegd, of soms wordt het geval met een mengeling van simpele woordjes en gebarentaal opgelost. Taalproblemen zijn overkomelijk. Opvallend is wel hoe taalproblemen worden omschreven: het betreft veelal (a) onkennis van de taal op zich, of (b) gebrekkige kennis van een taal, in de zin van foute zinsconstructies, fout of beperkt woordgebruik, foute intonatie. Dingen die in de pragmatiek bekend staan als 'taalstrategieën', 'taaldadenselectie' enzovoort, worden niet tot taalproblemen gerekend (al zijn ze dat wel degelijk).⁵

Cultuurverschillen zoals ze in de literatuur beschreven staan (verschillen in waarden, denkpatronen...) worden ambigu behandeld. Enerzijds zegt men dat dit geen probleem is, omdat (a) de communicatie veelal heel praktisch en doelgericht is, en (b) men een lange ervaring heeft met migranten. Anderzijds echter zegt men dat er wel degelijk verschillen zijn, en dat deze verschillen geldig zijn voor oudere zowel als jongere Turkse en Marokkaanse migranten.

De cultuurverschillen zijn echter geneutraliseerd door de lange ervaring van de hulpverleners. Zij kennen een aantal van hun doelgroepmensen al jaren, gaan er vertrouwelijk mee om (o.m. via de kennis van hun taal), en kennen veel van de interne keuren in hun huishouden. Daardoor hebben zij de taboes, de gevoeligheden en de voorkeuren van die mensen grondig leren kennen, en respecteren zij ze. Noteer dat het *ervaring* is die zorgt voor het neutraliseren van cultuurverschillen. In hun ogen zijn die er wel degelijk, en zijn ze onoverbrugbaar (in de zin dat ook migrantenjongeren eraan beantwoorden). Maar die ervaring geldt enkel de 'oude' migrantengroepen, en is niet bruikbaar voor de nieuwe cliënten uit minder vertrouwde gebieden. In dit domein heerst dan ook onzekerheid, omdat men daar niet de 'awareness' bezit die men in verband met Turken en Marokkanen wel heeft. De nieuwe migranten stellen nieuwe taalproblemen en geven een nieuwe oriëntering aan de taken van de hulpverleners (meer aandacht voor asielprocedure, meer juridische problemen...). De hulpverleners, uitgaande van de veronderstelling dat deze mensen ook wel cultureel anders zijn, vrezen ook dat zij nieuwe cultuurproblemen zullen scheppen, waarmee zij nog geen ervaring hebben, en die zij daardoor niet kunnen neutraliseren op de wijze zoals zij dit doen met hun Turkse of Marokkaanse cliënten.

Het cultuurmodel dat deze mensen hantieren, is klassiek. Cultuur is een allesomvattend geheel, waarin men slechts beetje bij beetje binnentreedt. De cultuur van hun doelgroep is ook de cultuur die men met het etiket associeert: Turken beantwoorden aan de 'traditionele Turkse cultuur', idem dito voor de Marokkanen. Daardoor gebruiken de hulpverleners een jargon en een interpretatiekader dat hun doelgroep *particulariseert*: veel van de problemen die zij oplossen, zien zij als cultuurgebonden problemen, ook al zijn deze problemen structureel identiek aan de problemen van Vlaamse OCMW-clieënten. Zij vertalen in

essentie sterk vergelijkbare fenomenen in een specifiek jargon van 'cultuurbotsingen', 'tussen twee culturen vallen' enzovoort. Deze interpretatie heeft te maken met het feit dat zij bitter weinig zicht hebben op problemen van andere (niet-migranten) doelgroepen, en met het feit dat hun ervaring als de voornaamste theoretische bagage wordt beschouwd. Omdat die ervaring slaat op werken met migranten, zal de eigenheid van die migranten er wel mee te maken hebben. En omdat hun omgang met migranten 'anders' is dan hun omgang met Belgen, zijn die verschillen een realiteit. Wellicht worden we hier geconfronteerd met een interessante wisselwerking tussen feit en interpretatie. Doorheen de particularistische interpretatie van het werk dat ze doen, krijgt dit werk ook een specifieke inhoud, structuur en vorm. Er wordt met andere woorden interculturaliteit gemaakt doorheen de wijze waarop zij dag-in-dag-uit omgaan met migranten.

Dit kan op geen enkele manier een verwijt zijn. De hulpverleners construeren hun interpretaties niet in het ijl. Zij putten uit een lange traditie van denken en spreken over migranten in onze samenleving, die hen een kader aanreikt om duidelijkheid te verschaffen in de vaak verwarde, ambigue en onduidelijke realiteit van hun werk.⁶ De eigenaardigheden die zij waarnemen in hun werk, worden ingepast in een kader van 'cultuurverschillen' tussen onze cultuur en die van de migranten. En wanneer een migrant bij hen komt, dan wordt zijn of haar probleem een 'migrantenprobleem', ongeacht de graad van cultuuraanpassing die de migrant heeft doorgemaakt. Onbewust spitsen zij daardoor hun oren voor alles wat het probleem van de migrant kan associëren met elementen van zijn of haar afkomst. De concrete gesprekken die zij voeren - de interculturele communicatie - dragen dan ook sporen van die vooraf opgestelde interpretatiekaders, en worden erdoor gestuurd.

Conclusies

Het is me in de gesprekken met hulpverleners steeds opgevallen dat ook zij, die jaren en jaren praktijkervaring hebben, nog steeds grijpen naar boekjes zoals die van Hofstede of Pinto. Mensen die vijftien jaar lang dagelijks praten met Turken, denken merkwaardig genoeg dat ze baat hebben bij een uiteenzetting over de moeilijkheden in Japans-Amerikaanse zakelijke gesprekken. Wellicht kan dit worden verklaard door de verschuivingen in de aard van hun werk. Met name de toenemende aanwezigheid van nieuwe migranten uit voorheen onbekende migratiegebieden zoals Oost-Europa, Afrika en Azië, zorgt voor een grote onzekerheid inzake intercultureel communiceren. Deze onzekerheid valt ook af te lezen uit het soort informatie dat ze in hun interviews geven. Alhoewel werken met nieuwe migranten percentsgewijze het grootste deel van hun taken in beslag neemt, slaat bijna elk concreet voorbeeld of elke anekdote die de geïnterviewden geven, op werken met Turken of Marokkanen. Aangezien zij met Roemenen, Abchaziërs, Ghanezen of Filipino's niet kunnen stoeien op de batterij concrete ervaringen die in hun ogen cultuur reduceert tot latente bagage, gaan zij speuren naar algemene principes van interculturele communicatie. Het specifieke kader van hun werk, hun eigen specifieke attituden en werkwijzen, het specifieke karakter van de communicatie die zij met hun cliënten hebben, worden allemaal tijdelijk uitgeschakeld als belangrijke elementen in de bepaling van het soort interacties die ze hebben met hun doelgroep. Cultuur, cultuurverschillen en interculturele communicatie, worden op vacuum getrokken en weggehaald uit de precieze context waarin ze zich bevinden. Dit is, vanuit een operationeel standpunt, uiteraard de slechts denkbare remedie.

Het is wellicht nuttiger te vertrekken van een concrete realiteit, deze van een precieze diagnose te voorzien, en dan pas aan remedies te gaan denken. Die diagnose zal

altijd een meer gefragmenteerd beeld opleveren dan datgene wat men geredelijk veronderstelt. Het gaat niet zomaar over 'communicatie', maar over heel precieze vormen van communicatie: 'zakelijke gesprekken', 'schoolse interactie', 'hulpverleningsgesprekken', 'politieverhoren' enzovoort. Het gaat ook niet zomaar over 'cultuur', maar bijvoorbeeld over 'de cultuur van tweede-generatie Turken in België' - iets helemaal anders dan een landbouwersgezin in Anatolië. Wanneer men in interculturele communicatie denkt dat eenvoudige groepsetiketten (Japanner, Brit, Belg, Westerling...) ook eenvoud in het domein van communicatie zullen opleveren, zit men fout. Interculturele communicatie is en blijft in de eerste plaats *communicatie*, dat wil zeggen: variabiliteit, aanpasbaarheid, en

onregelmatigheid, en dit alles sterk bepaald door de concrete context waarin een communicatieproces verloopt. Enkel wanneer men een precieze tekening heeft gemaakt van de echte context en van de echte communicatieprocessen kan men, van onderuit, beginnen werken aan communicatiemodellen die die precieze cultuur gestalte geven, en zo een efficiënte, doelgerichte interculturele communicatie ontwikkelen.

Jan Blommaert
IPrA Research Center
Universitaire Instelling Antwerpen
Universiteitsplein 1
2610 Wilrijk

Noten

1. De in deze bijdrage vermelde gegevens zijn verzameld in het kader van een onderzoeksproject dat wordt uitgevoerd door het team van het IPrA Research Center, UIA. Het project is een onderdeel van de IUAP 'Taalpragmatiek' (IUAP-II, contract nr. 27), en wordt mede gefinancierd door een NFWO-FKFO toelage. Het interviewproject dat verder wordt behandeld, verloopt in een eerste fase in Oostvlaamse integratiecentra.
2. Antoon De Baets' zeer leerrijke *De figuranten van de geschiedenis* (Berchem: EPO, 1994) vertelt hoe die geschiedenisboekjes dit interculturele contact zagen en weergaven.
3. Klassiekers zijn Geert Hofstede, *Culture's consequences* (Beverly Hills: Sage, 1980); David Pinto, *Interculturele communicatie* (Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 1990); Rik Pinxten, *Culturen sterven langzaam* (Antwerpen: Hadewijch, 1994).
4. Zie Eugene Roosens, *Creating ethnicity* (Beverly Hills: Sage, 1989) voor een uitmuntende studie van flexibiliteit in groepsidentiteiten.
5. Het betreft hier dingen zoals de selectie van een 'vraag' tegenover een 'eis' of een 'bevel'; een 'vraag' tegenover een 'mededeling'. Of ook: het feit dat men eerst het hoofdpunt meedeelt (bijvoorbeeld 'ik heb een probleem met mijn huisbaas'), vervolgens de uitwerking hiervan ('hij wil de huur opslaan...') of omgekeerd; het feit dat men 'ja' of 'neen' antwoordt op een negatieve vraag ('heb je nog niet gegeten?' - 'ja' [ik heb nog niet gegeten] of 'nee' [ik heb nog niet gegeten]). Dit kan voor heelwat verwarring zorgen. Zie John Gumperz, *Discourse strategies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).
6. Zie Jan Blommaert & Jef Verschuere, *Het Belgische migrantendebat* (Antwerpen: IPrA, 1992), en *Antiracisme* (Antwerpen: Hadewijch, 1994) voor een analyse van deze denkpatronen.